

Наталія Юсова

“ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ”: НЕОДНОЗНАЧНІСТЬ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ТРАКТУВАННЯ

У сталінську добу радянської історії в історичній науці виникла концепція давньоруської народності, яка (в інваріантах) на початку 1950-х рр. починає впроваджуватися в історіописання і вже з 1953–1954 рр. стає політично легітимною і науково визнаною, набуває статусу теорії. Відповідно до концепції, радянські історики розпочали трактувати конгломерат “руських племен” давньокіївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов’ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців. У цих двох моментах і полягала основна відмінність суті концепції давньоруської народності від поглядів традиційної російської історіографії. Представники останньої переважно вбачали у східному слов’янстві періоду Київської Русі або сукупність окремих племен (чи союзів племен) або етнопонятійно невизначений “руський народ” (як, правило, багатоплемінний). Східні слов’яни, за переконаннями більшості дореволюційних істориків, переживали в давньоруську добу один з перших періодів свого історичного розвитку – період становлення так званого “єдиного руського народу”, який в майбутньому розділився на три гілки – великоруську, малоруську і білоруську, але (незбагненим чином!) продовжував зберігати свою метафізичну єдність.

На думку більшості радянських істориків, давньоруська народність сформувалася (або ж тільки перебувала на стадії формування) в процесі злиття східнослов’янських племен, каталізатором чого стало їх об’єднання в єдиній давньоруській державі. В силу зовнішніх і/або внутрішніх причин вона розпалася (чи зупинила свою подальшу консолідацію). Внаслідок цих процесів протягом певного часу виникли три нові окремі народності східних слов’ян.

На перший погляд, поєднання термінів “давньоруська” та “народність” в одному термінологічному виразі здається цілком очевидним. Але, насправді, це поєднання мало довгу ідейну та термінологічну генеалогію і сталося лише за певних історіографічних умов – внаслідок суголосності деяких результатів поточного розвитку історичної науки в СРСР 1930-х – початку 1950-х рр. відповідним політико-ідеологічним запитам комуністичного керівництва країни. Ідейна та історіографічна генеалогія концепту “давньоруська народність” до 1945 р. включно досліджена автором даних рядків у низці статей і у монографії¹.

¹ Н. Юсова. *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)*. Вінниця, 2005. (У списку літератури до монографії подані всі статті автора, що були опубліковані станом на початок 2005 р.).

Як вже було аргументовано в попередніх працях автора, найбільш виразно й розгорнуто сформулював і виклав свій погляд на проблему “давньоруської народності” лєнінградський історик В. Мавродін. Це було ним зроблено на сторінках монографії “Утворення давньоруської держави” (1945)². В ній же вчений вперше запропонував новий термін на означення східнослов’янської етноспільноти часів Київської Русі – “давньоруська народність”³. Останнє поняття В. Мавродін розумів у значенні “предка” (він вживає саме це слово – до речі, вперше серед радянських істориків!)⁴ майбутніх трьох народностей східних слов’ян. Але, не зважаючи на авторитет історика, в силу ряду причин (об’єктивного і суб’єктивного характеру) концепція давньоруської народності в той час не отримала наукового поширення і офіційної політичної легітимації.

Як відомо, із закінченням війни в СРСР комуністичний режим знову посилив ідеологічний тиск на гуманітарні дисципліни, насамперед – історичну науку. Якись там концептуальні новації в останній, навіть, якщо певні дослідження були присвячені давнім періодам історії, не дуже віталися, тим паче, у разі їх непідтримування офіційними авторитетами. Тож нова монографія В. Мавродіна негативно була оцінена самим лідером радянських істориків – академіком Б. Грековим⁵. У цей же період він не допустив висування кандидатури В. Мавродіна в член-кореспонденти АН СРСР та на отримання сталінської премії⁶. Припускаємо⁷, що академік ініціював публікацію низки досить критичних рецензій на книгу В. Мавродіна, в яких на адресу лєнінградського вченого пролунали політичні звинувачення⁸. Монографія В. Мавродіна, як свідчать архівні матеріали⁹, зазнала критики з боку працівників пропаганди ЦК ВКП(б), а також “пророблялася” з наказу лєнінградського обкому компартії на спеціальних зборах в Науково-дослідному інституті історії при Лєнінградському державному університеті. В числі хиб монографії інкримінувався “норманізм”, що в умовах ідеологічних кампаній повоєнного часу призводило до репресій щодо вчених (В. Мавродін був звільнений з посади декана історичного

² В. В. Мавродін. *Образование древнерусского государства*. Ленинград, 1945. С. 392-402.

³ Там само. С. 395-402.

⁴ Там само. С. 400.

⁵ “Я всегда испытывал большое удовольствие от обмена мыслями именно с вами”: письма Б. Д. Грекова к И. И. Смирнову. (Публикация подготовлена С. А. Никоновым) // *Вестник Удмуртского университета. Серия “История”*. 2004. № 3. С. 258.

⁶ А. Ю. Дворниченко. *Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества*. Санкт-Петербург, 2001. С. 11.

⁷ Деякі міркування з цього приводу можна почерпнути з публікацій: Н. Юсова. К вопросу о взаимоотношениях В. В. Мавродина и Н. Л. Рубинштейна: по поводу рецензии 1946 г. // *Мавродинские чтения. 2004. Актуальные проблемы историографии и исторической науки. Мат. юбил. конф., посвящен. 70-летию ист. ф-а СпбГУ* / Под ред. А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург, 2004. С. 18-22.

⁸ К. В. Базилевич. Из истории образования древнерусского государства // *Большевик*. 1947. № 5. С. 51-56; С. А. Покровский. О начале русского государства // *Вестник древней истории*. 1946. № 4. С. 101-109; Его же. Новый труд об образовании Древнерусского государства // *Советское государство и право*. 1946. № 5-6. С. 89-93; Н. Л. Рубинштейн. Путанная книга по истории Киевской Руси // *Вопросы истории*. 1946. № 8-9. С. 109-114.

⁹ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф. 7240. Оп. 14. Ед. хр. 2028 (ЛГУ). Л. 4-5; Див. також: А. Ю. Дворниченко. *Владимир Васильевич Мавродин...* С. 22.

факультету університету¹⁰) та відповідного штучного “забуття” їх творів. Очевидно, що комуністичні ідеологи на той час не углядели в концепції В. Мавродіна політичну актуальність, а тому вона не отримала наукову й політичну легітимність.

У повоєнний час В. Мавродін, хоча і не відрікається від своєї концепції (основні її тези він повторює в публікаціях другої половини 1940-х рр.¹¹), але відмовляється від етнокатегорії “народність” на користь терміну “народ” та від самого термінологічного словосполучення “давньоруська народність”, що його послідовно замінено в нових працях ленинградського історика на вже інше – “русский народ”¹². Однією з головних причин цього, було те, що академік Б. Греков у своїх працях послідовно застосував словосполучення “русский народ”¹³, тим самим подавав приклад всім іншим науковцям. Однак, принаймні один раз академік вжив, як і у статті “Західна Україна” (1939 р.), найменування “русь” стосовно народу Київської Русі¹⁴.

Українські науковці також долучилися до розробки концепції давньоруської народності. Так, головний розробник теми “Походження українського народу” в Інституті історії України (далі – ІУ) АН УРСР К. Гуслистий у неопублікованих працях 1946–1947 рр.¹⁵ пробує за допомогою реферування поглядів авторитетних дослідників викласти аргументи на користь існування давньоруської народності¹⁶. Втім, він іменує тогочасну східнослов’янську етнопільноту – “єдиний руський або древнеруський багатоплемінний народ”¹⁷. Останній термін (без слова “багатоплемінний”) вчений зужиткував ще у вересні 1946 р. в статті, опублікованій на шпальтах газети “Радянська Україна”. В ній, в контексті висвітлення походження трьох східнослов’янських народностей, була дана одна з перших спроб популяризації вчення про давньоруську

¹⁰ Там само. С. 25.

¹¹ В. В. Мавродін. *Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде*. Ленинград, 1947. С. 11-12; Его же. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // *Советская этнография* (далі – СЭ). 1947. № 4. С. 88; Его же. Основные моменты развития Русского государства до XVIII века // *Вестник Ленинградского университета* (далі – *Вестник ЛГУ*). 1947. №3. С. 87-91; Его же. Предпосылки возвышения Москвы // *Вестник ЛГУ*. 1947. № 10. С. 57-58; Его же. Начальный этап в истории русского народа и государства // *Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук*. Ленинград, 1948. С. 97-104; Его же. Сталин о феодальной России // *Вестник ЛГУ*. 1949. № 12. С. 62-63; Его же. [Рец.]: Б. Д. Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государственное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // *Вестник ЛГУ*. 1950. № 7. С. 97-98.

¹² Н. М. Юсова Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 72-74.

¹³ Б. Греков. *Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства (В помощь преподавателю дивизионной школы партактива истории СССР)*. Москва, 1946. 60 с.; Его же. *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*. Москва; Ленинград, 1946. 960 с.; Его же. *Киевская Русь*. Москва, 1949. 510 с.

¹⁴ Б. Д. Греков. *Крестьяне на Руси...* С. 21.

¹⁵ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. Ф. 32. Оп. 1. Од. зб. 112. 74 арк.; Там само. Од. зб. 26. 87 арк.

¹⁶ Н. Юсова. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції “давньоруської народності” // *Український історичний збірник – 2003* / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. Київ, 2004. Вип. 6. С. 403-411.

¹⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. Ф. 32. Оп. 1. Од. зб. 26. Арк. 15.

народність¹⁸. Термінологічний вираз “древнеруський народ” К. Гуслистий повсякчас використовував у своїх публічних виступах та в публікаціях другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.¹⁹ Виклад концепції давньоруської народності в опублікованих лекціях (1949 р. та 1950 р.) К. Гуслистий подає за статтею В. Мавродіна “Про складання великоруської народності і російської нації” (1947). В останній статті В. Мавродін вдається до словосполучення – “русский народ”, а К. Гуслистий користується одночасно і “старим” терміном В. Мавродіна – “древньоруська народність”, щоправда, із специфічною орфографічною транскрипцією і “своїм” (цей термін вперше застосував О. Удальцов²⁰) – “древне (-ьо)русский народ” (спостерігаємо інваріанти орфографічного оформлення слова “давньоруський”)²¹.

Репрезентантом поглядів українських археологів на другу половину 1940-х рр. може слугувати позиція, зайнята Д. Бліфельдом²². Поділяючи загальне спрямування концепції давньоруської народності, археолог вживає термін “русский народ”²³. Д. Бліфельд, визнаючи Київську Русь спільним етапом історії східних слов’ян, їх колискою, вносить уточнювальні нюанси: “На базі етнічної єдності і спільності соціально-економічного життя виробились єдність і високий рівень культури...”²⁴ Якраз ця культура стала основою “споріднених національних культур східнослов’янських народів”, і в Київській Русі “гніздяться коріння” їх братства²⁵.

Нова політична актуалізація досліджень у галузі етногенезу східних слов’ян настала в 1949 р. (рік 70-річчя Й. Сталіна), коли уперше була опублікована (а от написана ще станом на 1929 р.) в 11 томі творів Й. Сталіна стаття “Національне питання й лєнінізм”²⁶. Як це вже стало традицією, по всьому Радянському Союзу відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризування сталінської праці. Насамперед, вона мала бути засвоєна й взята на “озброєння” представниками гуманітарної науки, зокрема, істориками²⁷. В зв’язку з актуалізацією у жовтні 1949 р. відбулося спільне засідання науковців з Інституту археології та ІУ АН УРСР присвячене розгляду дослідження під назвою “Етногенезис східнослов’янських народів і походження Київської держави”, яке підготував викладач Полтавського пед-

¹⁸ К. Гуслистий. Походження східнослов’янських народів і Київська Русь // *Радянська Україна*. 1946. 4 вересня. С. 2.

¹⁹ Інститут історії України НАН України. Науковий архів (далі – ІУ НАНУ НА). Оп. 1. Од. зб. 173. Арк. 27; Там само. Од. зб. 380. Арк. 5; К. Г. Гуслистий. *Київська Русь. Лекція для студентів-заочників історичних ф-тів пед. і учит. і-тів*. Київ, 1949. 56 с.; К. Г. Гуслистий. *Київська Русь – колиска трьох братніх народів – російського, українського і білоруського: Стенограма лекції*. Київ, 1950. 51 с.

²⁰ Див.: А. Удальцов. Начальный период восточнославянского этногенеза // *Исторический журнал*. 1943. № 11-12. С. 72; Н. Юсова. *Генезис концепції...* С. 304-314.

²¹ К. Г. Гуслистий. *Київська Русь – колиска трьох братніх народів...* С.38.

²² Інститут археології НАН України. Науковий архів. Ф. 12. Оп. 2. Од.зб. 268. 25 арк.

²³ Там само. Арк. 17.

²⁴ Там само. Арк. 13.

²⁵ Там само. Арк. 13.

²⁶ И. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Его же. *Сочинения. В 16 тт.* Москва, 1949. Т. 11: 1928 – март 1929. С. 333-355.

²⁷ ІУ НАНУ НА. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 165. Арк. 4. Там само. Од. зб. 214-215. Арк. 1, 8.

інституту К. Кушнірчук, але котре майже рік “лежало” в ПУ²⁸. Автор дослідження поділяв концепцію давньоруської народності і, що прикметно, використовував для означення східнослов'янської спільноти паралельно чотири найменування – “русь”, “руський народ”, “староруський народ” і, навіть, “стародревнеруський народ”²⁹. Науковці обох академічних установ під час обговорення ніяк не прокоментували ці найменування; інакше кажучи, вони не викликали особливого спротиву. Присутній на засіданні К. Гуслистий в наступному році запропонував один з наведених щойно термінів – “староруський народ”. І сталося це під час обговорення розділів першого тому “Історії УРСР” на засіданні відділу історії феодалізму ПУ. Однак К. Гуслистому запропонували замінити згадане термінологічне словосполучення на “єдиний руський народ”, як це до цих пір вживалося³⁰.

Теоретичні питання етногенезу в “світлі праць Сталіна”, з-поміж іншого – й питання етнокатегоріального апарату – були підняті в 1949 р. низкою науковців, зокрема, С. Токаревим³¹, П. Кушнером, М. Каммарі та іншими. Етнографи П. Кушнер і М. Каммарі вживали терміни “народ” і “народність” синонімічно. На думку першого з них, народності утворюються, починаючи з феодальної доби³². Обидва терміни М. Каммарі визначає як етнографічні категорії, що передують нації³³. На відміну від П. Кушнера, М. Каммарі вважав, що народності можуть бути утворені “шляхом об'єднання і злиття окремих племен на базі розкладу первісного ладу й утворення класового, рабовласницького і феодального суспільств”³⁴. Окреслені питання розглянув також і В. Мавродін, стаття якого вийшла вже в 1950 р. Він вважав, що слово “народ” (як етнічна й історична категорія) має більш широке значення, ніж терміни “народність” і “нація”. Термін “народ”, згідно з В. Мавродіним, слід вживати стосовно будь-яких етапів складання історичних спільностей людей³⁵. Вчений погоджувався з М. Каммарі щодо механізму і часу утворення народностей, однак відзначав, що М. Каммарі не подав чіткого визначення цієї етнокатегорії.

Етнокатегорію “народність” стосовно до єдиної спільноти східних слов'ян у давньоруську добу в цьому ж 1949 р. вжив у відповідній лекції свого курсу лекцій з історії СРСР К. Базилевич³⁶. Він щодо народності використовує найменування “русь” і, зокрема, зазначає, що економічне і культурне зближення між східнослов'янськими племенами “об'єднало їх у спільній народності – русі”³⁷. Ця “єдина народність русі”, на його думку, ще тільки почала складатися, але феодальна

²⁸ Там само. Од. зб. 173. Арк. 35.

²⁹ Там само. Арк. 28, 31.

³⁰ Там само. Од. зб. 266. Арк. 2.

³¹ С. А. Токарев. К постановке проблем этногенеза // *СЭ*. 1949. № 3. С. 12-36.

³² П. И. Кушнер. Учение Сталина о нации и национальной культуре // *СЭ*. 1949. № 4. С. 5

³³ М. Каммарі. Создание и развитие И. В. Сталиным марксистской теории нации // *Вопросы истории* (далі – *ВИ*). 1949. № 12. С. 68-69.

³⁴ Там само. С. 69.

³⁵ В. В. Мавродін. Основные этапы этнического развития русского народа // *ВИ*. 1950. № 4. С. 62.

³⁶ К. В. Базилевич. *История СССР от древнейших времен до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б)*. Москва, 1949. 490 с.

³⁷ Там само. С. 102.

роздробленість і татаро-монгольська навала призвели до того, що вона розпалася на три окремі народності – великоруську (російську), українську і білоруську. Лекційний курс К. Базилевича був перевиданий і наступного року. В новому виданні повторювалися ті ж самі тези про “народність русі”³⁸.

Інспірована “згори”³⁹ в травні 1950 р. дискусія з приводу плотогонічної теорії М. Марра розпочала чергову ідеологічну кампанію, яка захопила гуманітарні галузі науки. Напрямок кампанії задавався опублікованими літом цього року в газеті “Правда” сталінськими замітками і відповідями на листи читачів з приводу розуміння названої теорії. В тому ж році сталінські нотатки були об’єднані в книзі “Марксизм і питання мовознавства”. Контroversійні щодо теорії М. Марра сталінські постулати “вождя” спричинили специфічну вибухову “революцію” в етногенетиці й активізували нову інтерпретацію етногенетичних питань академічними інститутами. В СРСР розгорнулися інтенсивні дискусії, до яких залучалися багато наукових колективів⁴⁰.

У звіті ПУ за 1950 р. вказано, що вихід у світ книги “Марксизм і питання мовознавства” дав можливість авторському колективу першого тому короткого курсу “Історії УРСР” висвітлити низку питань, які до цього часу ще залишалися не з’ясованими, зокрема, питання “...про походження української народності й формування її в націю, питання про історичну спільність слов’янських народів і, особливо, східнослов’янських”⁴¹. У звіті ж ПУ за 1952 р. вказувалося, що в розділах першого тому короткого курсу “Історії УРСР”, які готував К. Гуслистий, – “на засадах геніальних творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” розроблені питання про утворення давньоруської народності (виділено мною. – Н. Ю.) та формування української народності”⁴². Дійсно, вказана книга “вождя” надала легітимності як концепції давньоруської народності, так і безпосередньо самому терміну.

Ще до початку дискусії з приводу “марксизму в мовознавстві” вийшла стаття В. Мавродіна “Основні етапи етнічного розвитку російського народу”⁴³, де, зокрема, вкотре викладено основні риси концепції давньоруської народності й заново запропонований термінологічний вираз “давньоруська народність”⁴⁴. Цей термін був тоді ж підтриманий О. Удальцовим⁴⁵. А втім, справа з його науковою легітимацією виявилася не такою простою, хоча друга частина словосполучення (“народність”), у зв’язку з мовознавчими творами Й. Сталіна, нарешті отримала офіційну підтримку.

³⁸ К. В. Базилевич. *История СССР от древнейших времен до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б)*. Москва, 1950. С. 99 (498 с.).

³⁹ Ю. Мосенкіс. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // *Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури* / Український науковий інститут Гарвардського університету. Інститут критики. Київ, 2004. С. 389-394.

⁴⁰ Н. М. Юсова. *Генеза концепту “давньоруська народність”... С. 77-78*; Ю. Мосенкіс. *З історії сприйняття... С. 404*.

⁴¹ ПУ НАНУ НА. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 216. Арк. 124.

⁴² Там само. Од. зб. 346. Арк. 6.

⁴³ Журнал, де публікувалася стаття, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на сторінках газети “Правда” лише розпочалася. Див.: В. М. Алпатов. *История одного мифа. Марр и марризм*. Москва, 1991. С. 161; Ю. Мосенкіс. *З історії сприйняття... С. 389*.

⁴⁴ В. В. Мавродін. *Основные этапы этнического развития... С. 55.-70*; Его же. [Рец.]: Б. Д. Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государственное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // *Вестник ЛГУ*. 1950. № 7. С. 91.

⁴⁵ А. Д. Удальцов. *Происхождение славян в свете новейших исследований... С. 18*.

Сталінська думка про нестійкість мови (а, отже, самої етноспільноти) певної народності, яка ще не стала нацією (“бувають... процеси, коли єдина мова народності, яка не стала ще нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, – оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов”⁴⁶), допускала існування етноспільнот в докапіталістичні періоди розвитку, які були менш стійкими ніж нації, а тому, при певних обставинах, могли розпастися. Тим більше це стосувалося тих етноспільнот, які ще не встигли достатньо сформуватися.

Концепція давньоруської народності, але без вживання такого терміну, напевне, вперше стала фігурувати у більш ширшому науковому вжитку у зв’язку із заключним моментом відомої дискусії з проблем періодизації історії СРСР. Обговорення періодизації, що до цього часу відбувалося на сторінках часопису “Вопросы истории”, у фінальній своїй частині пройшло в стінах Інституту історії АН СРСР. Ця подія припала на грудень 1950 р. Під час обговорення окремі елементи концепції В. Мавродіна знайшли, так би мовити, своє місце в доповіді І. Смирнова⁴⁷, а також і в спільному виступі Л. Черепніна і В. Пашуто. Тези останнього стали підставою статті, опублікованої цими авторами на початку 1951 р. в тому ж часописі⁴⁸. Втім, названі історики продовжували вживати щодо східнослов’янської етноспільноти давньоруської доби термінологічний вираз “русский народ”⁴⁹. Лютневий випуск офіційного журналу радянської історичної науки, де було надруковано вказану студію, вийшов напевно дещо пізніше, ніж відбулася конференція – дискусія з приводу доповіді В. Мавродіна “Основні етапи етнічного розвитку російського народу” (в основу якої покладено однойменну розробку лєнінградського історика)⁵⁰. На конференції нарешті була приділена належна увага концепції давньоруської народності: вона викликала жваве обговорення серед присутніх істориків та мовознавців. Хоча запропонований В. Мавродіном термінологічний вираз “давньоруська народність” не викликав серед учасників дискусії заперечень (але й ентузіазм з цього приводу не спостерігався), вони піддали критиці деякі складові аспекти концепції, зокрема – ступінь консолідації народності та її стійкість.

Іншим головним компонентом легітимації концепції (а так само – поняття й терміну) давньоруської народності стала її змістова співзвучність парадигмі “возз’єднання” України з Росією, що у зв’язку з наближенням 300-ї річниці Переяславської ради, витиснула з наукового обігу парадигму “приєднання” та формулу “найменшого зла”⁵¹. Суголосність тут акумулюється наступним чином:

⁴⁶ Й. Сталін. *Марксизм і питання мовознавства*. Київ, 1950. С. 41; Й. Сталін. *Марксизм и вопросы языкознания*. Москва, 1950. С. 37.

⁴⁷ И. И. Смирнов. Общие вопросы периодизации истории СССР // *ВИ*. 1950. № 12. С. 95.

⁴⁸ В. Пашуто, Л. Черепнин. О периодизации истории России эпохи феодализма // *ВИ*. 1951. № 2. С. 52-80.

⁴⁹ Там само. С. 58.

⁵⁰ В институте истории АН СССР // *ВИ*. 1951. № 5. С. 137-139. Див. також: Н. М. Юсова. Генеза концепту “давньоруська народність”... С. 74-77.

⁵¹ Н. Юсова. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимації терміна “возз’єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // *Історіографічні дослідження в Україні* / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ, 2004. Вип. 14. С. 426-430.

якщо, в давньоруську добу існував єдиний предок сучасних східнослов'янських народів – давньоруська народність (нехай, і в стадії формування), то – приєднання у 1654 р. України (частково і білоруських земель) до Росії – закономірна і справедлива історична подія, адже колись єдиний народ знову возз'єднався⁵². Зрозуміло, що політично незручно було називати спільного предка “русским народом”, позаяк складалося враження, що мова йде не стільки про спільного предка східних слов'ян, скільки про предка російського (“русского”) народу. На рівні з термінологічними виразами “давньоруська (древнеруська) народність” чи “давньоруський (древнеруський) народ” на початку 1950-х рр. (власне – в 1951 р.) радянські науковці підшукували й інші терміни.

Спочатку в науковому середовищі нібито засвоюється термін “давньоруська народність”. Так, 29 червня 1951 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР, присвяченому роковинам виходу першої публікації Й. Сталіна з галузі мовознавства, з доповіддю виступив А. Насонов. Доповідь мала назву “До питання утворення давньоруської народності в світлі творів Й. Сталіна з мовознавства”⁵³. Але вже у грудні цього ж року вчений-літописознавець на методологічній нараді з етногенетичних питань виступив з доповіддю “Про деякі питання утворення києворуської народності”⁵⁴. Інший доповідач – вже на той час авторитетний археолог Б. Рибаків – теж скористався подібною назвою, але (і що особливо важливо!) в другій частині самого поняття вжито термін “народ”, а не “народність” (“києворуський народ”)⁵⁵. Наведений приклад наочно ілюструє й підкріплює гадку про те, що не тільки термін “давньоруська”, але й термін “народність” продовжують викликати сумніви у дослідників.

Але вже у виданій наприкінці того ж року брошурі з тезами доповідей вказана доповідь Б. Рибаківа отримала іншу назву “До питання про утворення давньоруської народності”⁵⁶ (тези наукової доповіді А. Насонова не були опубліковані). Ймовірно, що найменування східнослов'янської народності давньоруської доби – “києворуською” – видалося дещо “націоналістичним”. До того, ж воно не містило в собі чіткого й до певної міри конкретизуючого хронологічного й територіального маркеру.

У плані ж відділу історії феодалізму ІУ на 1952 р. значилося проведення дискусії на тему “До питання про єдиний древнеруський народ”⁵⁷. Власне, наукові дебати з цього приводу в середовищі українських вчених (переважно істориків)

⁵² Саме за такою логікою розвивається думка у колеги К. Г. Гуслистого по відділу історії феодалізму – І. Д. Бойка, автора шостого розділу першого тому колективної праці “Історія УРСР”, в якому обґрунтовується “возз'єднання” України з Росією. Див.: *Історія Української РСР. В 2-х т.* Київ, 1953. Т. 1. С. 258-259.

⁵³ Інститут російської історії РАН. Научный архив. Ф. 1. “А”. Оп. 2. Ед. хр. 592. Л. 1.

⁵⁴ У лютому 1951 р. майбутня доповідь отримала назву “До питання про утворення руської народності”. Див.: Архів РАН. Ф. 142. Оп. 1. Ед. хр. 363. Л. 9.

⁵⁵ Там само. Ф. 1909. Оп. 1. Ед. хр. 155. Л. 28.

⁵⁶ Б. А. Рыбаков. К вопросу об образовании древнерусской народности // *Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований.* Москва, 1951. С. 15-22.

⁵⁷ ІУ НАНУ НА. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 380. Арк. 5.

відбулися ще в квітні та червні 1951 р. Під час диспутів низка науковців (історики І. Бойко, М. Марченко, Ф. Шевченко, мовознавець І. Жилко) піддавали сумніву як саме поняття “древнеруський народ” (чи “древнеруська народність”), так і концепцію загалом, причому, іноді спираючись на ті ж праці Й. Сталіна з мовознавства⁵⁸. К. Гуслистий в своїй доповіді в квітневій дискусії вів мову про сформовану давньоруську народність в період Київської Русі⁵⁹ (в історика фігурує поняття “древнеруська народність”⁶⁰). На цьому ж науковому форумі історик-козакознавець В. Голобуцький, використовуючи термінологічний вираз “древнерусская народность” (його виступ виголошувався російською мовою), разом з тим висловив сумнів щодо її монолітності⁶¹. Археолог В. Довженко, який виступав услід за В. Голобуцьким, навпаки – категорично стверджував, що в часи Київської Русі “народність була вже монолітна, така, що вже сформувалася”⁶². Вона, на думку В. Довженка, почала створюватися ще в середині I тисячоліття н. е. – в антські часи, оскільки народність – це “явище класового суспільства... рабовласницького або феодального – явище розкладу первісно-общинного ладу”⁶³. Археолог, вживаючи термін “народність”, zarazом не додавав до нього хронологічного уточнення – “давньоруська”. Рівночасно він користувався термінологічним виразом “древнерусский народ” (його виступ також був російською мовою)⁶⁴, що свідчить про неусталеність терміну “давньоруська народність”. Деякі інші учасники дискусії вживали термінологічний вираз “старо-руська народність”⁶⁵.

У тому ж 1951 р. виходить монографія згаданого вище авторитетного етнографа П. Кушнера, де аргументується положення про те, що після племені слідує “нова форма етнічної спільності – народність”⁶⁶. Врешті-решт, у 1952 рр. термін “народність” остаточно входить у вжиток з приводу означення етнічної спільноти, яка формується на основі первісних союзів племен. Цьому впровадженню більш за всіх інших гуманітаріїв посприяли мовознавці. Так, у статті провідних московських лінгвістів-теоретиків – Б. Горнунга, В. Левіна та В. Сидорова – категорично стверджувалася концептуальна домінанта: “Союз споріднених племен, виявившись внаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминуче вже через одно-два століття перетворюється в народність”⁶⁷.

У 1952 р. найменування “давньоруська народність” також вкорінюється у науковому вжитку. Воно подається без альтернатив у працях таких авторитетних дослідників і водночас представників офіційного історіописання, як Б. Рибак

⁵⁸ Там само. Од. зб. 294. Арк. 8, 21, 39-41; П. П. Гудзенко. До річниці опублікування геніальної праці Й. В. Сталіна // *Вісник АН УРСР*. 1951. № 7. С. 61-68.

⁵⁹ ІУ НАНУ НА. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 294. Арк. 34.

⁶⁰ Там само. Арк. 45, 153.

⁶¹ Там само. Арк. 22-26.

⁶² Там само. Арк. 37.

⁶³ Там само. Арк. 34-37.

⁶⁴ Там само. Арк. 38-39.

⁶⁵ Там само. Арк. 67.

⁶⁶ П. И. Кушнер (Кнышев). *Этнические территории и этнические границы*. Москва, 1951. С. 44.

⁶⁷ Б. В. Горнунг, В. Д. Левин, В. Н. Сидоров. Проблемы образования и развития языковых семей // *Вопросы языкознания*. 1952. № 1. С. 50.

і Л. Черепнін⁶⁸. Як загальноживане найменування фігурує у річному звіті ПУ за 1952 р.⁶⁹ У цьому ж році для чергового варіанту першого тому “Історії УРСР” К. Гуслистий пропонує навіть виділити окремий параграф під назвою “Утворення давньоруської народності”⁷⁰.

У цей же час Л. Черепнін готує остаточний варіант своїх розділів до першої частини академічної колективної праці “Нариси історії СРСР”⁷¹, що вийшла в 1953 р. На відміну від щойно згаданого варіанту першого тому “Історії УРСР”, Л. Черепнін концентровано виклав концепцію давньоруської народності в одному параграфі. А сама структурна одиниця книги отримала тотожний словесний вираз, запропонований К. Гуслистим назві – “Утворення давньоруської народності”. Російський вчений, спираючись на положення з книги Й. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”, стверджує, що вказана народність склалася в добу розкладу первісного ладу і виникнення класового суспільства. Автор параграфу робить висновок про те, що давньоруська народність склалася з окремих “слов’янських племен”, а згодом з цієї народності постали “... народності великоруська, українська, білоруська, історична і мовна основа яких була єдиною”⁷².

Один з перших історіографів проблеми давньоруської народності московський науковець (історик та частково етнолог), українець за походженням, А. Козаченко відзначає, що узагальнення поглядів радянських фахівців стосовно давньоруської народності, зроблене Л. Черепніним, мало важливе значення для вирішення проблеми в цілому⁷³. По суті, академічне видання під редакцією академіка Б. Грекова нарівні з першим томом “Історії Української РСР” (так само вийшов у 1953 р.) з відповідними параграфами, написаними К. Гуслистим⁷⁴, легітимізували як концепцію, так і власне термін “давньоруська народність” у науковому вжитку⁷⁵. Остаточна ж політична легітимація концепції і терміну була закріплена в тезах ЦК КПРС “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)”⁷⁶. Тут стверджувалося, зокрема, наступне: “Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь”⁷⁷. У тоталітарному суспільстві подібні партійні

⁶⁸ Б. А. Рыбаков. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // *ВИ*. 1952. № 9. С. 40-62; Черепнин Л. В. К вопросу о периодизации истории СССР периода феодализма // *Известия АН СССР. Серия истории и философии*. 1952. Т. 9. № 2. С. 115-132.

⁶⁹ ПУ НАНУ НА. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 346. Арк. 6.

⁷⁰ Там само. Од. зб. 382. 14 арк.

⁷¹ *Очерки истории СССР: Период феодализма IX–XV вв.* / Под ред. Б. Д. Грекова. Москва, 1953. Ч. I. С. 251-258.

⁷² Там само. С. 252.

⁷³ А. И. Козаченко. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // *СЭ*. 1954. № 2. С. 4-5.

⁷⁴ *Історія Української РСР*. Т. 1. С. 40-114.

⁷⁵ Б. А. Рыбаков. Древние русы. (К вопросу образования ядра древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина) // *Советская археология*. 1953. № 17. С. 23-104; В. И. Довженко. К вопросу о сложении древнерусской народности // *Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР*. Киев, 1953. С. 40-59.

⁷⁶ Н. М. Юсова, С. Л. Юсов. Проблема “приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 97.

⁷⁷ *Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654–1954 рр.)*. Схвалені ЦК КПРС. Київ, 1954. С. 16; *Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.)*. Москва, 1954. С. 5.

тези набували, як відомо, догматичного значення, а тому, поняття “давньоруська народність” було відтоді ідеологічно сакралізоване і політично легітимізоване.

Отже, хоча поняття “давньоруська народність” вперше спробував ввести в науковий вжиток 1945 р. В. Мавродін, поширення цей термін, як і сама концепція, набув лише на початку 1950-х рр. До цього часу концепція давньоруської народності не мала політичної санкції на її наукове поширення. Це сталося лише тоді, коли в книзі Й. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” була проголошена можливість застосування етнокатегорії “народність” до ранніх формаційних етапів розвитку людства. Іншим головним фактором легітимації наукової конструкції стала її суголосність парадигмі “возз’єднання” України з Росією. Цей фактор, зокрема, посприяв впровадженню у складі зазначеного поняття терміну “давньоруська”, під яким в поєднанні з терміном “народність” розумівся спільний предок росіян, українців і білорусів.